О. І. ТЕРЕНОЖКІН

РОЗВІДКИ І РОЗКОПКИ 1949 р. В ПІВНІЧНІЙ ЧАСТИНІ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Влітку 1949 р. Правобережна скіфська експедиція [1] Інституту археології Академії наук Української РСР провела у північній частині Кіровоградської області обслідування верхів'їв річок Інгул, Аджамка, Інгулець та Тясмин. Основним завданням експедиції було відшукання пам'яток доскіфського та архаїчного скіфського часу з метою вивчення питань походження скіфської культури.

Необхідність робіт саме на цій території обумовлювалася тим, що внаслідок відомих досліджень А. А. Бобринського басейн Тясмина давно вже визначався як важливий придніпровський центр осілої скіфської культури, а у верхів'ях Інгульця було знайдено відомий Мельгуновський скарб (Литий курган) кінця VII — початку VI ст. до н. е.

Крім розвідок експедиція здійснила невеликі розкопки на городищі й курганному могильнику в Чорному лісі (Знам'янський район).

Розвідки

Верхів'я Інгула

Верхня течія Інгула обслідувана від початку річки біля с. Бровкове аж до с. Велика Северинка, що знаходиться вище Кіровограда. Виявлено сліди двох поселень доскіфського часу, одне поселення типу полів поховань, одне поселення невизначеного часу і зібрано підйомний матеріал на дюнах (рис. 1).

1. Доскіфське поселення біля північного кінця с. Родниківка (Сентове).

Сліди поселення виявлені в ямах, виритих біля підошви схилу берега Інгула. Культурний шар, який залягає на глибині 0,35—0,5 *м*, простежений на протязі 10 *м*. Він містить у собі в основному кістки великої рогатої худоби і коня та дуже невелику кількість уламків ліпного глиняного посуду чорного випалу. Посуд має гладку поверхню, іноді з гребінцевою штриховкою, край закруглений, прямий, на одному уламку є наліпний валик з вдавленнями нігтем.

2. Доскіфське поселення біля південного кінця с. Родниківка.

Розташоване на мису, утвореному балкою, що впадає в Інгул. Тут на пологому зораному схилі в смузі близько 150 *м* завширшки на протязі 300 *м* зустрічаються дрібні уламки глиняного посуду. Культурний шар залягає, судячи із спостережень за стінками старих окопів, на гли-

[1] В експедиції брали участь: О. І. Тереножкін (керівник), наукові співробітники Інституту археології Т. Г. Оболдуєва, Є. Ф. Покровська, директор Кіровоградського історико-краєзнавчого музею М. І. Пшеничний та науковий співробітник Дніпропетровського історико-краєзнавчого музею І. І. Артеменко. Роботи провадилися з 25 липня по 10 вересня.

бині 0,5—0,6 *м*. В ньому, крім невеликої кількості уламків ліпного посуду чорного випалу, зустрічаються кістки великої рогатої худоби і коня. Очевидно, поселення можна віднести до доскіфського часу.

На поверхні трапляються окремі черепки типу полів поховань.

3. Поселення на правому березі Інгула, проти південного кінця с. Родниківка.

На пологому зораному схилі в 300—400 *м* від річки, між „Другим" і „Третім" ярами (ближче до останнього) трапляються уламки різночасного глиняного посуду: червоних амфор, чорного посуду, виробленого на гончарському крузі, і ліпного посуду. Керамічний матеріал маловиразний (поля поховань?). Крім того, знайдено уламки двох глиняних посудин, з яких один майже весь орнаментований вірьовочкою (катакомбна культура?) (табл. I, *9*).

4. Поселення полів поховань на Ляховій балці біля с. Поклітарівка.

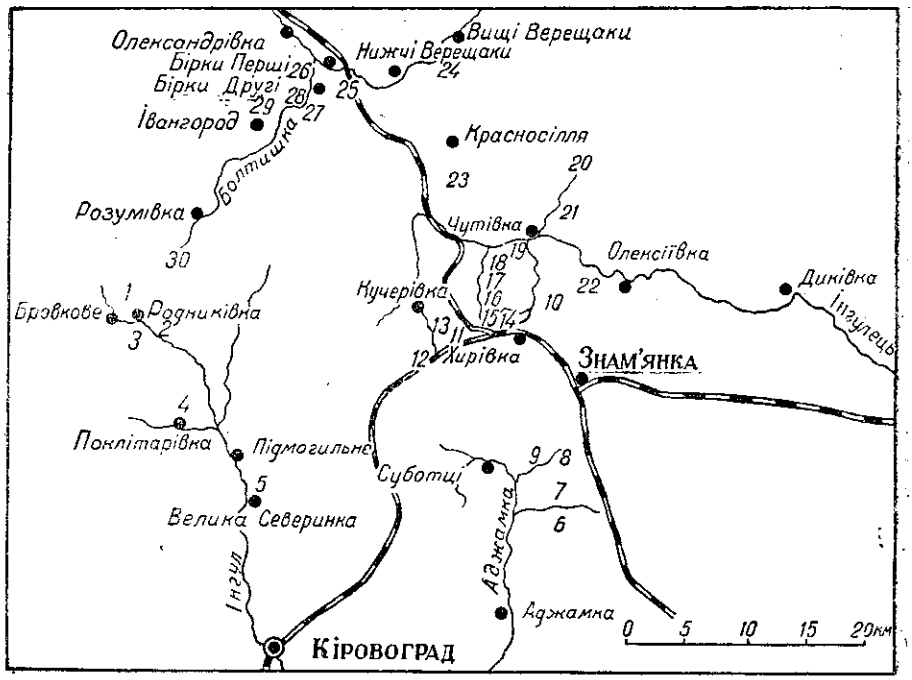

Рис. 1. Карта пам'яток у північній частині Кіровоградської області, обслідуваних у 1949 р.

За 200 *м* нижче села на обох схилах балки — залишки великого поселення. Лівий берег пологий, на ньому поселення простежується смугою до 150 *м* завширшки на протязі 300 *м*. Керамічні залишки дрібні і мало характерні.

Правий берег досить крутий, але також зораний. Вздовж нього залишки поселення помітні на протязі до 250 *м* в смузі такої ж ширини, як і на лівому березі. Оранкою в чотирьох місцях розкрито скупчення глини, випаленої до червоного кольору, у вигляді площадок від 2 до 5 *м* у поперечнику. Можливо, це залишки вогнищ на місцях жилих споруд наземного типу. Культурний шар залягає на глибині 0,25—0,4 *м*. Кераміка сіра і червонувата, виготовлена на гончарському крузі. Звичайними є днища з гладким і кільцеподібним денцем з шорсткими ніздрюватими поверхнями (табл. I, *16*), але є уламки посудин і більш старанного виробу. Крім того, на поселенні знайдено уламок гранітного жорна, діаметр якого 0,35 *м*, товщина 5,4 *см*, а також половину біконічного пряслиця.

5. Дюни між селами Підмогильне і Велика Северинка (лівий берег Інгула).

Вздовж пологого берега смугою до 350 *м* на всьому протязі тягнуться зорані, але слабо розвіяні дюни. На них зрідка трапляються дрібні уламки архаїчного глиняного посуду: з нігтьовим орнаментом, тонким прокресленим візерунком, клиноподібними вдавленнями по внутрішньому краю, кремінні пластинки, в тому числі одна велика ножеподібна пластина із заретушованим краєм (табл. I, *1*). Крім того, знайдена фрагментована срібна пластинка від поясного набору пізнього часу (табл. I, *8*).

Узбережжя Аджамки

Обслідувано лівий берег річки та яри, що прилягають до неї на протязі 6 *км* нижче с. Суботці. Виявлено три поселення полів поховань, причому одне з них на місці енеолітичної стоянки.

6. Поселення полів поховань у Крутій балці.

Розташоване безпосередньо нижче селища другої ділянки Саблинського цукробурякового радгоспу. Воно простежено по обох пологих берегах балки смугою до 500 *м* завширшки на протязі близько 800 *м*.

На правому березі трапляються дрібні грудочки випаленої глини (скупченнями) і уламки глиняного посуду. Останній представлений уламком темносірого лощеного опуклого глека, червоною посудиною з кільцеподібним денцем, денцем від сірої посудини з ніздрюватою поверхнею, днищами від світлосірої та чорної лощеної посудини, вінцями від темносірих лощених посудин, уламками червоних вузькогорлих амфор. Крім того, знайдено пронизь з фіолетового скла (табл. I, *7*) та уламок жорна.

На лівому березі культурний шар менш зораний. На полі помітні невеликі площадки з великими грудками випаленої глини та плями зольників. В таких місцях густо розсіяні уламки амфор (табл. I, *15*), глибоких темносірих мисочок, посудин з світлосірої глини із залощеною поверхнею, нелощених посудин з ніздрюватою поверхнею біля денця, червонуватої добре залощеної посудини.

7. Курганна група між Крутою і Мусієвою балками.

На увалі між указаними балками розташована група з шести насипів від 0,5 до 3 *м* заввишки. Місцеві жителі повідомляють, що при земляних роботах у насипах цих курганів знайдено гранітні плити до 4 *м* у поперечнику.

8. Поселення полів поховань на лівому березі Мусієвої балки.

На мису біля крайнього сухого від'ярка коло самої вершини балки виявлено сліди древнього поселення, які помітні у смузі до 100 *м* завширшки на протязі близько 150 *м*. Місце — стара і сильно задернована рілля. На поверхні зібрано невелику кількість дрібних черепків типу полів поховань.

9. Поселення полів поховань та енеолітична стоянка на правому березі Мусієвої балки.

На правому березі проти попереднього поселення починається друге поселення полів поховань, що тягнеться вздовж берега смугою близько 150 *м* завширшки на протязі до 1,2 *км*. В середині ділянки на змитій ріллі відкрилось шість випалених глиняних площадок по 3—4 *м* в поперечнику. Кількість уламків глиняного посуду, що зустрічаються на сильно розмитій поверхні, загалом незначна. Серед них відзначимо уламки червоних амфор, ясносірого кружального посуду із залощеним верхом і ніздрюватою поверхнею біля денця, дрібні уламки сірих посудин з гранчастими лощеними поверхнями.

Крім того, на цьому ж змиві зібрано невелику кількість дрібних уламків слабого червонуватого випалу та керамічних пластин. Знайдено один мініатюрний нуклеус (табл. I, *2*).

Верхів'я р. Інгулець

Узбережжя Інгульця обслідувано від початку річки до с. Диківка, що знаходиться північніше Знам'янки.

На цьому маршруті відкрито скіфське[1] городище з курганним могильником, три городища і дві стоянки невизначеного часу, два невеликих скіфських поселення, три поселення полів поховань і обстежено розкопаний Литий курган.

10. Скіфське городище і курганний могильник в Чорному лісі.

В Чорному лісі, за 3 *км* від залізничної станції Хирівка, відкрито велике ранньоскіфське городище й великий курганний могильник, опис яких подається в окремому розділі нижче.

11. Курганна група Чумак на південний захід від верхів'я Інгульця.

Група складається з п'яти насипів, найбільший з яких відомий під назвою Чумакової могили. Висота його 3 *м*. В північно-західному напрямку від нього тягнеться ряд інших курганів, висота яких 0,5—2,5 *м*.

12. Литий курган (Розкопана могила). На плато біля верхів'їв Інгульця, за 22 *км* на південний захід від с. Кучерівка, знаходиться Литий курган.

Як відомо, вперше він був розкопаний Мельгуновим у 1763 р. і вдруге досліджуваний Ястребовим в 1892 р.[2] Внаслідок цих розкопок він тепер має вигляд кільцеподібного валу з трьома вузькими перериваними. Діаметр валу 70 *м*, товщина біля основи 9—10 *м*, висота 1,5 *м*. Площа, обмежована валом, вкрита невеликими горбками й западинами, що запливли землею. З північно-східного боку знаходяться горби відвалів, висота яких досягає 2—2,5 *м*. Всюди видно багато грудок глини, що ошлакувалися та оплавилися від сильного вогню.

З кургана відкривається широкий краєвид вниз по Інгульцю та на схід в бік масиву Чорного лісу. З південно-західного боку горизонт обмежований невеликим підвищенням місцевості, на якому на відстані приблизно 1 *км* помітно курган близько 0,7 *м* висоти.

13. Поселення полів поховань біля с. Кучерівка.

Знаходиться на пологому схилі правого берега Інгульця проти нижнього кінця села, між балками Рубовою та Лобовою. Культурні залишки трапляються в смузі до 150 *м* завширшки, протяжність вздовж берега встановити не вдалося, бо ділянка була зайнята посівами. На ріллі трапляються уламки глиняного посуду, серед якого можна відзначити уламок чорної лощеної посудини з клиноподібним краєм, лощеної зовні та всередині миски з сірої глини з широким краєм, тонкостінної старанно залощеної сірої посудини з відігнутим краєм, уламок нелощеної червонуватої опуклої посудини та уламки сірих посудин з ніздрюватою поверхнею біля денця. Є також черепки червоних амфор, з яких одна, судячи з уламка горла, близька до амфори III—IV ст.ст. (з Танаїсу)[3].

14. Поселення полів поховань біля верхів'їв р. Чорноліска в с. Богданівці (ст. Хирівка).

Поселення знаходиться на високому мису правого берега Чорноліски. Розміри його не встановлені. Сліди його відкрито в ямі для добування глини. Культурний шар залягає на глибині 0,25—0,5 *м* нижче поверхні, насиченість шару незначна — в ньому трапляються лише дрібні уламки глиняного посуду і дрібні ж грудочки випаленої глини. В західному боці котлована можна було бачити розріз древньої ями (землянки ?), довжина якої 4 *м*, глибина 1,2 *м*. Яма на глибині 0,3 *м* нижче поверхні заповнена золистою землею з великою кількістю культурних

---

[1] Тут і далі термін „скіфський" вживається не в етнічному розумінні, а як определення скіфського часу (кінець VII—III ст.ст. до н. е.).

[2] Е. М. Придик, Мельгуновский клад, МАР, вып. 31, 1911; ОАК за 1892 г.; ЗРАО, вып. 12, стор. 270.

[3] Т. Н. Книпович, Танаис, 1949, стор. 74, рис. 28, *b*.

залишків та кісток тварин (визначено кістки свині, великої та дрібної рогатої худоби).

При зачистці краю зольника знайдено уламки простого горщика з відігнутими вінцями, прикрашеними двома лініями, світлосірих посудин з ніздрюватими поверхнями біля денця, стінку червонуватого лощеного глека з горизонтально жолобчастою поверхнею (табл. I, *11*), край злегка залощеної мисочки (червоної на зламі та сірої зовні) (табл. I, *14*), невеличкий уламок добре залощеної чорної посудини з канельованою поверхнею, прикрашеної крім того дрібнозубчастим карбуванням (табл. I, *5*), і край вузькогорлої червонуватої амфори (табл. I, *12*).

15. Поселення полів поховань біля правого приярка вершини балки Богданівка.

На лівому березі приярка сліди поселення простягаються в смузі до 100 *м* завширшки на протязі близько 300 *м*. На правому березі вони менш примітні, на лівому, крім звичайних дрібних черепків посуду і грудочок випаленої глини, знайдено точильний брусок з дрібнозернистого пісковику, вдвоє зігнутий залізний однолезий ніж із зламаним кінцем (табл. I, *6*), залізне долітце. Посуд представлений уламками сірих посудин з ніздрюватою поверхнею, червоних посудин та простих горщиків з відігнутими вінцями; є уламок денця гостродонної амфори.

16. Скіфське поселення на Лагерській горі на правому березі балки Богданівка.

На відстані 1 *км* нижче вершини балки, на високому мису, відомому під назвою Лагерської гори, відкрито сліди поселення. На ріллі трапляється невелика кількість уламків посуду з глини із значною домішкою піску. Серед них є уламки краю з масивним валиком, прикрашеним пальцьовими вдавленнями, наскрізними проколами та з простим відігнутим краєм часу зольників Чорноліського городища і трохи пізнішого часу.

17. Скіфське (?) поселення на мису, де з'єднуються балки Богданівка і Медвежа.

На зораних схилах трапляються маловиразні уламки ліпного посуду з глини з домішкою піску та з чистої глини, які технікою виготовлення нагадують скіфський посуд. Відмічено незначні уламки червоностінних тонких амфор. Знайдено уламок пісковикового точильного бруска.

18. Вал в Чорному лісі на південь від с. Цибулів.

В 25 і 26 кварталі лісу проходить на протязі 1 *км* земляний вал, один кінець якого впирається в балку, другий обривається на рівному місці. Висота валу 1 *м*. Найімовірніше, що цей вал є частиною оборонних споруд другого великого скіфського городища в Чорному лісі. Поглиблене дослідження місця утруднено густотою молодої порослі лісу.

19. Стоянка при впадині р. Чорноліска в Інгулець.

Чорноліска, впадаючи в Інгулець, утворює з лівого боку довгий мис з пологими схилами. На ньому, проти гирла балки Могильна, на відстані 30 *м* від болотистої низини Інгульця, на ріллі зібрано окремі черепки глиняного посуду примітивного випалу, прекрасний трикутний наконечник стріли (табл. I, *3*) та один уламок посудини типу полів поховань.

20. Великий городок у Чутівському лісі (рис. 2).

В Чутівському лісі є залишки двох укріплень, розташованих по балці Кишла: більш віддалене від с. Чутівка називається Великим городком, ближче — Малим городком. Великий городок стоїть на місці, яке найбільш видається в лісі, нависаючи одним боком над крутим схилом до балки Кишла. В плані укріплення овальне, великий поперечник його із сходу на захід має 130 *м*, менший 100 *м*. Укріплення побудоване у дві лінії. Зовнішня лінія складається з двох валів і рову між ними (висота зовнішнього валу 0,6 *м*, глибина рову 1 *м*, висота другого валу 1 *м*), внутрішня — з валу і рову перед ним (висота валу 1 *м*, глибина рову 0,7 *м*).

В межах городища є 22 ями недавнього походження. В стінках цих ям видно, що на глибину до 0,45 *м* йде чорнозем, який переходить в суглинок. Ніяких культурних залишків на городищі не знайдено.

21. Малий городок у Чутівському лісі (рис. 3).

З лівого боку в балку Кишла, приблизно за 1,5 *км* нижче її вершини, вдається вузький мис, довжина якого досягає 300 *м*.

Вхід на увал з північно-східного боку, де він особливо вузький, перетятий невеликим прямокутним укріпленням розмірами 50 × 40 *м*. Висота валу 1 *м*, глибина рову перед ним 0,75 *м*. Залишки укріплень на схилах увалу майже змиті.

На південно-західному краї увалу, де він трохи розширюється, розташовано друге квадратне в плані укріплення. Воно складається з валу і рову, що йде з внутрішнього боку. Висота валу 0,8 *м*, глибина рову 0,5 *м*. Всередині укріплення є кілька нових ям, в стінках яких грунт відкритий на глибину до 0,6 *м*, але культурного шару не помітно. У виході з однієї ями знайдено маленький уламок чорної ліпної посудини, на підставі якого не можна зробити ніяких висновків щодо часу пам'ятки.

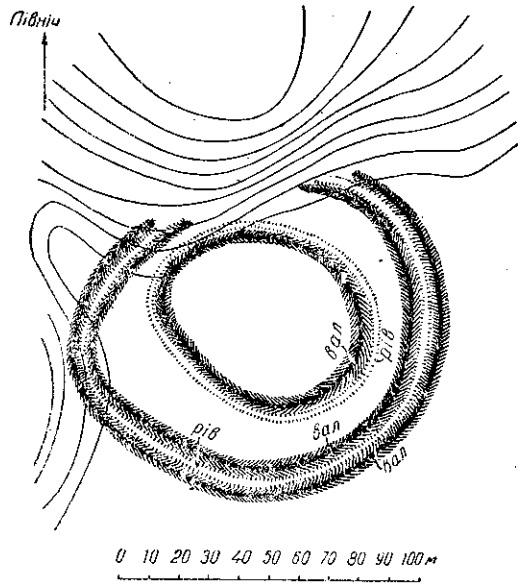

Рис. 2. Схематичний план „Великого городка" в Чутівському лісі.

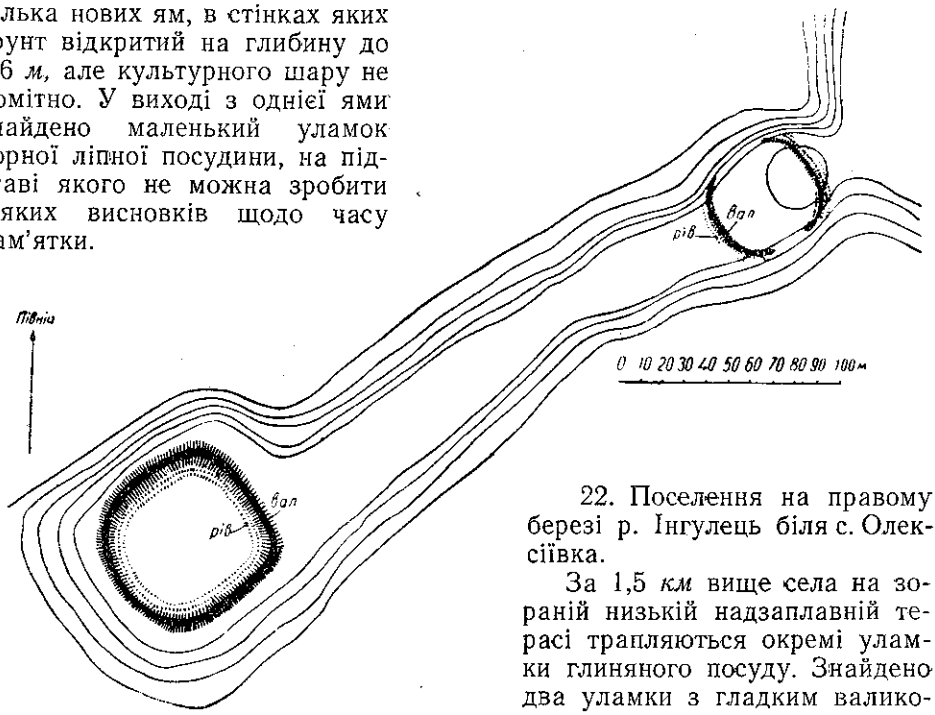

Рис. 3. Схематичний план „Малого городка" в Чутівському лісі.

22. Поселення на правому березі р. Інгулець біля с. Олексіївка.

За 1,5 *км* вище села на зораній низькій надзаплавній терасі трапляються окремі уламки глиняного посуду. Знайдено два уламки з гладким валиковим орнаментом, які можна було б віднести до доскіфського часу (проте є край вінець з наскрізними проколами, з відігнутим краєм), уламок ручки червоної амфори.

23. Курганна група на південь від с. Краснопілля.

На підвищенні, за 2 *км* на південь від села, знаходиться група з 9—10 курганів. Висота курганів від 0,6 до 3 *м*.

Верхів'я р. Тясмин

Верхів'я Тясмина обслідуване від с. Вищі Верещаки до районного центра Олександрівки. Виявлено незначні сліди, очевидно, скіфського поселення і обстежено дюнні горби.

24. Поселення на лівому березі Тясмина за 1,5 *км* вище с. Тарнівка.

Безпосередньо під ліском Дубок до Тясмина спускається мис надзаплавної тераси, ширина якого 80 *м*. Тут на ріллі трапляються дрібні уламки ліпних посудин червонуватого випалу. Серед них можна відзначити ручку від черпака і уламок чорної посудини з городчастим карбованим узором. Можливо, поселення належить до ранньоскіфського часу.

25. Дюни на лівому березі Тясмина біля с. Бірки Перші.

Від лісу Чагар до села смугою в 0,75 *км* завширшки тягнуться дюни, здебільшого засаджені шелюгою та сосновим лісом. На розвіяних площадках можна знайти в невеликій кількості дрібні уламки скіфського глиняного посуду з валиком під краєм, прикрашеним пальцьовими вдавленнями і проколами. Крім того, трапляються кремінні пластинки, осколки кременю, дрібні черепки слабо випаленого посуду. Знайдено маленький витонченої виробки кремінний наконечник стріли з виїмкою біля основи; кінець її обламаний (табл. I, *4*).

На тих же дюнах, але нижче залізничного полотна (по течії Тясмина) знайдені в одному місці уламки глиняного посуду з відігнутими вінцями, з навскісними насічками по обрізу краю (табл. I, *13*), які, можливо, належать до бронзової епохи.

Узбережжя р. Болтишка

Узбережжя Болтишки обслідувано від устя до верхів'я. Виявлено одну стоянку і два поселення полів поховань.

26. Поселення на лівому березі р. Болтишка при впадінні її в Тясмин.

Сліди поселення виявлено за 0,5 *км* нижче с. Бірки Другі. Воно тягнеться по відносно пологому схилу смугою близько 150 *м* завширшки на протязі до 300 *м*. На зораному або засадженому шелюгою схилі зібрано невелику кількість кремінних пластин, осколки, одна скребачка з пластини, черепки від ліпного посуду з нарізним орнаментом, з гладким наліпним валиком, з карбованим орнаментом по обрізу краю, уламки амфори червоного випалу.

Культурні залишки (крім окремих предметів) в сукупності можуть бути віднесені до доскіфського часу.

27. Поселення на правому березі р. Болтишка в гирлі балки Мельникова, біля верхнього кінця с. Бірки Другі.

На ріллі зібрано невелику кількість уламків ліпного посуду кінця бронзової доби або початку заліза. Матеріал мало характерний.

28. Поселення полів поховань на лівому березі р. Болтишка біля верхнього кінця с. Бірки Другі.

Знахідки відмічено в смузі до 30 *м* завширшки на протязі 50 *м* по зораному пологому схилу. Серед знахідок можна відзначити край червоноглиняної лощеної зовні мисочки, край сірої лощеної зовні посудини з широкими вінцями, частину денця чорної лощеної посудини, уламки сірих посудин з ніздрюватою поверхнею біля денця, з простим або кільцеподібним денцем.

29. Поселення в балці біля нижнього кінця с. Івангород.

На лівому березі балки, нижче шосе, на ріллі зібрано дрібні черепки типу полів поховань (сірі і червоні, лощені і нелощені). Знайдено край ліпної посудини з наліпним валиком (табл. I, *10*).

30. Знахідка камінної сокири біля с. Розумівка.

За повідомленням жителів, на Макарівській балці біля верхів'їв р. Болтишка знайдено поліровану камінну сокиру з отвором для держака.

Під час обстеження балки нічого не виявлено.

Розвідки, проведені в північній частині Кіровоградської області, дали нові матеріали для археологічної карти.

Привертає до себе увагу бідність цих місць стоянками і поселеннями епохи неоліту та бронзової доби. Лише доскіфський час представлений трохи більшою кількістю пам'яток. Як видно, ця особливість зв'язана з тим, що ці території не входили в смугу суцільного розселення племен трипільської культури, яка знаходилася на захід та на північний захід. Незначна кількість ранніх пам'яток пояснюється не лише неповнотою проведених розвідок. На окремих ділянках розвідуваного маршруту траплялись добрі відслонення, довгі смуги зливів, нарешті, розвіяні дюни, але скрізь спостерігалась одна і та ж картина або повної відсутності пам'яток, або тільки незначні сліди якихось короткочасних стійбищ.

Поселення доскіфського часу характеризуються знахідками типового глиняного посуду з валиковими наліпами на плічках посудин.

Намагання знайти в Степу по Інгулу, Аджамці та Інгульцю скіфські поселення і городища були безуспішні: тут їх не виявлено. Лише тоді, коли експедиція повернула в бік лісів, почали зустрічатись пам'ятки скіфської осілості. Серед них на першому місці, безсумнівно, стоїть городище в Чорному лісі, дослідження якого буде мати велике значення для висвітлення питання генезису цієї культури.

В північній частині Кіровоградської області спостерігалося те ж явище, яке відмічали М. Я. Рудинський і І. І. Ляпушкін в басейні р. Ворскла: скіфські поселення і городища зникають там, де починається Степ. Таким чином, наші розвідки, підтверджуючи загальну закономірність, уточнюють і на заході межу між областями розселення осілих і кочових племен Скіфії, яка проходить майже точно по південній межі Лісостепу.

Найчисленнішу групу пам'яток на обслідуваній території складають поселення часу так званих полів поховань черняхівського типу, тобто приблизно III—V ст. ст. н. е. Вони розташовувались і в степах і в лісах. Багато з них відзначаються великими розмірами, розкиданістю та розтягнутістю. Як і скрізь, це не укріплені поселення, і в самому розташуванні їх на нічим не прикритих площадках пологих схилів та низин не помітно ніяких ознак намагань використати вигідну в стратегічному відношенні місцевість.

Чорноліське городище і курганний могильник

У верхів'ях р. Інгулець, на північний захід від Знам'янки, знаходиться самий південний на Правобережжі древній лісовий масив, відомий під назвою Чорний ліс. За повідомленням директора Інституту лісівництва АН УРСР П. С. Погребняка, в цьому лісі є великий курганний могильник. Дослідження його могло б збагатити новими даними з ранньої історії Чорного лісу й археологічно датованими матеріалами для висвітлення питання про грунтотворні процеси, важливого в зв'язку із завданнями лісонасаджень в степовій смузі України. Виходячи з цього, Правобережна скіфська експедиція Інституту археології АН УРСР в 1949 р. приділила особливу увагу дослідженню пам'яток у цьому лісі і здійснила на них невеликі розкопки. Під кінець робіт експедиції всі розрізи грунтів на місцях розкопок були обслідувані дійсним членом АН УРСР П. С. Погребняком і грунтознавцем А. І. Зражевським, висновки яких виявилися дуже істотними, зокрема для уявлення про фізико-географічні умови, сучасні досліджуваним пам'яткам.

Внаслідок робіт експедиції в Чорному лісі відкрито важливе за своїм історичним значенням городище з культурним шаром ще доскіфського

часу й обслідувано вищезгаданий зв'язаний з ним курганний могильник скіфського часу.

Городище знаходиться на правому березі р. Чорноліска, за 3 *км* на північний схід від ст. Хирівка. Воно стоїть не на самій річці, а на ярах, що впадають у неї, в одному з яких знаходиться маленьке джерельне озерце Берестовате. Городище складається з трьох ліній укріплень, побудованих з урахуванням рельєфу місцевості (рис. 4 і 5).

Перше, або внутрішнє, укріплення знаходиться на мису, утвореному двома ярами, які зливаються трохи вище оз. Берестовате. З напільного боку укріплення обмежоване високим валом, кінці якого трохи загнуті всередину вздовж ярів. Перед валом проходить глибокий рів (висота валу 2 *м*, ширина 12—15 *м*, глибина рову 2 *м*). Площа укріплення невелика — довжина його близько 100 *м*, ширина 70 *м*.

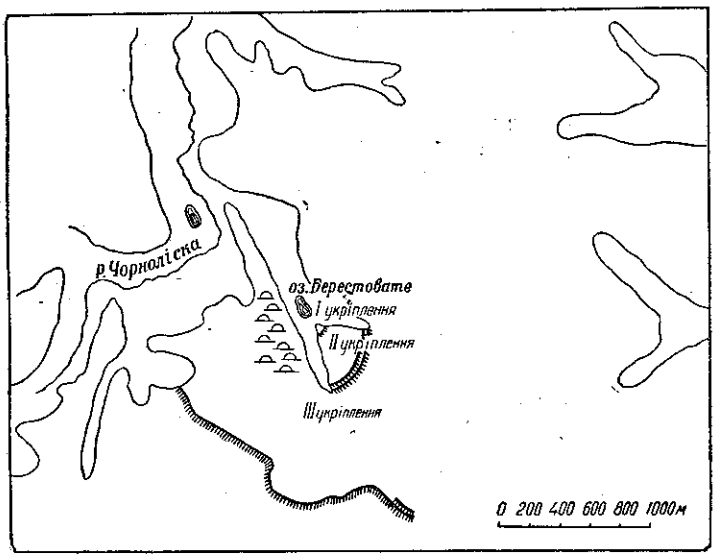

Рис. 4. Схематичний план Чорноліського городища.

Друге укріплення проходить між тими ж ярами, вершини яких з'єднані двома низькими паралельними валами. Східною частиною укріплення виходить на древню лісову поляну; його вали тут сильно розорані й мало помітні на місцевості. Висота валів у місцях, що краще збереглися, досягає 0,8—1 *м*, глибина ровів дорівнює висоті валів. В ріллі на валах ближче до північного краю відкривається випалена до червоності основа з ошлакованими грудками землі. Більша частина площі всередині укріплення вкрита зольниками, з яких деякі мають вигляд розпливчастих курганів, а інші злилися між собою у вигляді підвищень з неправильними контурами. В ріллі зустрічаються уламки глиняного посуду та кістки свійських тварин. Довжина площі, на якій знаходиться друге укріплення, з півночі на південь 600 *м*, ширина 400 *м*.

На відстані 800 *м* на південь від валів другого укріплення проходить вал третього укріплення. Цей вал, як і попередні, насипаний із землі, висота його 1,5 *м*, перед ним проходить рів трохи меншої глибини. Обмежовуючи з західного боку місцевість першими і другими укріпленнями, він упирається західним кінцем у вершину іншого яру; східний кінець на невеликому протязі йде у вигляді двох паралельних валів і обривається в лісі на цілком рівному місці; ніяких слідів його продовження не помітно. Можливо, укріплення продовжувалося далі у вигляді дерев'яного тину.

У межах третього укріплення по гребеню невеликого увальчика, що простягнувся вздовж західного боку яру з озером Берестовате, знаходиться великий курганний могильник. Кургани розташовуються вузькою трикутною грядою з вершиною в північному кінці; довжина цієї гряди близько 500 *м*, ширина в середній частині 180 *м*. Всього в могильнику налічується 265 насипів. Кургани стоять близько один до одного, так що в багатьох місцях насипи їх зливаються між собою. Насипи земляні, низькі, розпливчасті. Переважають кургани невеликих розмірів — діа-

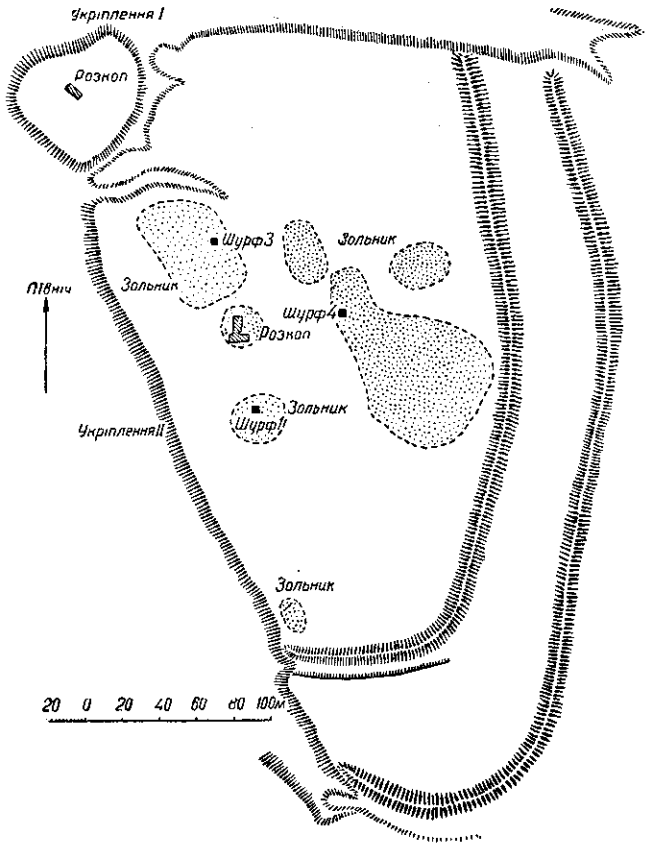

Рис. 5. Схематичний план I і II укріплень Чорноліського городища.

метром від 8 до 12 *м*, при висоті від 0,3 до 0,6 *м*. Курганів, що мають діаметр більший 20 *м*, налічується всього вісім, висота їх від 0,7 до 2 *м*.

Нарешті, два кургани мають діаметр по 25 *м*, при висоті 2,5 *м*. На одному з найбільших і на кількох середніх розмірів курганах помітні свіжі ями скарбошукачів.

З метою попереднього вивчення пам'ятки було зроблено невеликі розкопки в першому та другому укріпленнях городища і розкопано кілька курганів.

Розкопки в першому укріпленні

В середній частині першого укріплення було зроблено розкопки на площі в 40 *м*². Грунт тут складався з чорнозему, що з глибини 0,6—0,9 *м* переходить у лісоподібний суглинок; культурні залишки зустрічалися розсіяно з глибини від 0,25 до 0,8—0,9 *м*, в основному на рівні 0,4—0,6 *м*.

Культурні залишки загалом були дуже незначні, складаючись з дрібних уламків глиняного посуду; крім них, знайдено одну бронзову пронизь і незначний кістяний виріб. Траплялось багато кісток свійських тварин переважно доброї збереженості. На дні розкопу в суглинку виявилась яма невідомого призначення, що мала неправильну овальну форму, глибиною 0,7 (від поверхні 1,6 *м*), діаметром 2,3 *м*. Вона була заповнена чорноземом, в якому знайдено лише кістки тварин. Крім того, був закладений ряд шурфів, в яких знайдено однакові культурні залишки.

Форми цілих посудин з уламків не реконструюються. Є вінця з прямим округленим краєм, є з відігнутим і витонченим; стінки біля денця також то прямі, то із значним відгином. На підставі цих ознак можна зробити висновок, що поряд з посудинами банкових форм були посудини з опуклим корпусом і наміченою відгином краю невеликою горловиною назовні. Посудини останнього типу, очевидно, переважали у кількісному відношенні.

Глина в черепках грудкувата, випал середній, колір черепків на зламі чорний, на поверхні червонуватожовтий. Переважають уламки з шорсткою загладженою поверхнею; рідше вона вкрита гребінцевою штриховкою, іноді залощена. Як про випадкове явище слід згадати про уламок посудини з шорсткими стінками, загладженими широкими паралельними смугами (табл. II, *1*).

Орнаментація посудин дуже проста. Вона складається з прямих і косих нарізок, що йдуть по обрізу вінець або нижче нього на 2—3 *см* (табл. II, *2, 4—6*), і валиковими наліпами. Ці наліпи розміщуються під самим краєм посудини або трохи нижче нього. По валику звичайно зроблені часті вдавлення пальцями (табл. II, *3, 9, 11*), в одному разі зроблені глибокі скісні нарізки (табл. II, *8, 10*).

Серед інших керамічних виробів згадаємо уламки двох мініатюрних посудинок. Одна мала вигляд товстостінного стаканчика, прикрашеного по обрізу краю рисочками у вигляді ялинки, інша являла собою тонкостінний горщик з опуклим корпусом і відігнутим краєм.

Згадана вище пронизь, звернута з тонкого листочка бронзи (табл. II, *12*), невелика: довжина її 3 *см*. Крім того, було знайдено кусок трубчастої кістки із зрізаними кінцями та фалангу корови з пробитою спинкою (табл. II, *13*).

У шурфі, закладеному на вершині валу укріплення, одержано такі дані про структуру насипу: від поверхні на глибину 2,4 *м* йшла перерита лесоподібна глина без культурних залишків і кісток тварин; з глибини 2,4 до 3,3 *м* йшов пухкий золистий шар, що містив у собі уламки звичайного для першого укріплення глиняного посуду і кістки тварин: нижче (непорушений материк) — лесоподібний суглинок з рівно зритою поверхнею. На підставі цих спостережень можна зробити висновок, що вал укріплення насипаний значно пізніше поселення і на його місці, причому при насипанні валу були зриті значні товщі золистого культурного шару.

Розкопки в другому укріпленні

В середній частині другого укріплення було закладено шість шурфів. В шурфах № 1, 2 і 4, закладених на зольниках, нижче невеликого шару лісного грунту залягала землиста зола з великою кількістю культурних і кухонних залишків, товщина шару якої досягала 1,2 *м*. В шурфі № 3, закладеному на краю зольника, спостерігалась інша стратиграфія: від поверхні до глибини 0,6 *м* йшов чорнозем, який нижче поступово переходив у лесовий суглинок; культурні залишки почали зустрічатися з глибини 0,15 *м* і продовжувалися до глибини 0,7 *м*, причому найбільша насиченість грунту культурними залишками спостерігалась з 0,25 до 0,4 *м*. В шурфі, закладеному на другому валі городища, з'ясувалось, що вал був насипаний в землі, яка містила в собі культурні залишки; висота

валу 1 *м*; під ним у похованому грунті знайдено тільки один уламок глиняної посудини. Така ж картина спостерігалась і в шурфі на третьому валу городища: насип валу складався з чорнозему з культурними залишками, висота його до похованого грунту 1,2 *м*; в похованому грунті від древньої поверхні на глибину до 0,4 *м* траплялись окремі уламки глиняного посуду.

На зольнику з шурфом № 2 (включаючи його) був закладений розкоп, яким розкрита середня частина зольника та його південна підошва на площі 152 *м*². Цей зольник до розкопок мав вигляд круглого курганоподібного підвищення діаметром 30 *м*, висотою 0,98 *м*.

В середній частині горба з поверхні йде шар золистої землі без культурних залишків товщиною 0,2—0,25 *м*. Нижче йде зола з домішкою землі шаром в 1 *м*; зола не має ніякої шаруватості, безструктурна, містить у собі велику кількість культурних залишків, основна маса яких залягає на глибині від 0,3 до 0,8 *м*. На глибині 1,2 *м* нижче поверхні ця зола підстилається похованим грунтом — степовим чорноземом, його поверхня в північній частині на протязі 8 *м* була покрита тонким (4—5 *см*) прошарком глини без культурних залишків. Ніяких вогнищ або ям для стовпів на ньому не помічено, тому важко з певністю сказати, чи це залишок долівки древнього житла, чи ні. Від центра поверхня похованого грунту трохи знижується у південний бік, а зольник виклинюється зовсім, трохи не доходячи до підошви, і зверху перекривається напливом чорнозему. Кількість культурних залишків у зольнику біля підошви сильно зменшується: вони починають зустрічатися з глибини 0,25 *м* і трапляються у значній кількості до глибини 0,6 *м*; нижче залишки рідшають і зовсім зникають на глибині 1 *м*.

Похований грунт пронизаний густою сіткою ходів гризунів; значно менше їх помітно в самому зольнику. Останнє свідчить про те, що польові гризуни гніздилися на досліджуваних горбах і після запустіння поселення. Ще пізнішого походження ходи в зольнику бувають забиті чорноземом та суглинком, занесеним з похованого грунту. В свою чергу зола із зольника занесена по ходах деяких нір на велику глибину у грунт, а разом з нею потрапили туди невеликі черепки глиняного посуду і кістки тварин.

На підставі вивчення похованого грунту та наведених даних про ходи гризунів П. С. Погребняк прийшов до висновку, що, по-перше, на цій ділянці до часу утворення на ній поселення був степ, а не ліс, як тепер, і, по-друге, що вона зберегала степовий характер деякий час після запустіння древнього поселення.

У золі розсіяні різні культурні залишки, переважно уламки глиняного посуду і кухонна покидь. Великих фрагментів або уламків, які дозволяли б реконструювати повні форми посудин, небагато. До характеристики залягання культурних залишків треба додати, що з уламків, які лежали в одному місці, вдалося реставрувати лише одну велику посудину. З цією ж метою наведемо загальні дані про склад знахідок з розкопу: уламків глиняного посуду — 3145, уламків пряслицеподібних виробів — 2, осколків кременю — 4, уламок кремінного вкладиша для серпа, глиняна „бусина", виробів з кістки (тупики, проколки) — 10, точильних піскових каменів — 5, кружків з черепків — 7, глиняна „печатка-пінтадера", фігурка тварини з глини, морська черепашка, необроблених гранітних каменів розміром з кулак — 150, грудок випаленої глиняної обмазки — 10, кісток тварин — до 1100.

За технікою виготовлення, формами та орнаментацією кераміка сильно відрізняється від знайденої при розкопках у першому укріпленні; судячи, в першу чергу, з цього, зольники повинні бути віднесені до трохи пізнішого часу.

Серед кераміки виділяється ряд типів посудин: звичайні високі горщики із звуженим горлом, великі біконічні високогорлі посудини, шаро-

подібні посудини з високим горлом, миски та мініатюрні посудинки різних форм.

Щодо техніки виготовлення вони розподіляються на прості і лощені посудини. До простих належать горщики, частково миски та мініатюрні посудинки; усі інші, що становлять меншу кількість, — лощені. Звичайні посудини зроблені з грудкувато промішаної глини, іноді з незначними домішками дрібно товченого граніту; поверхні шорсткі, нерівні, гребін-

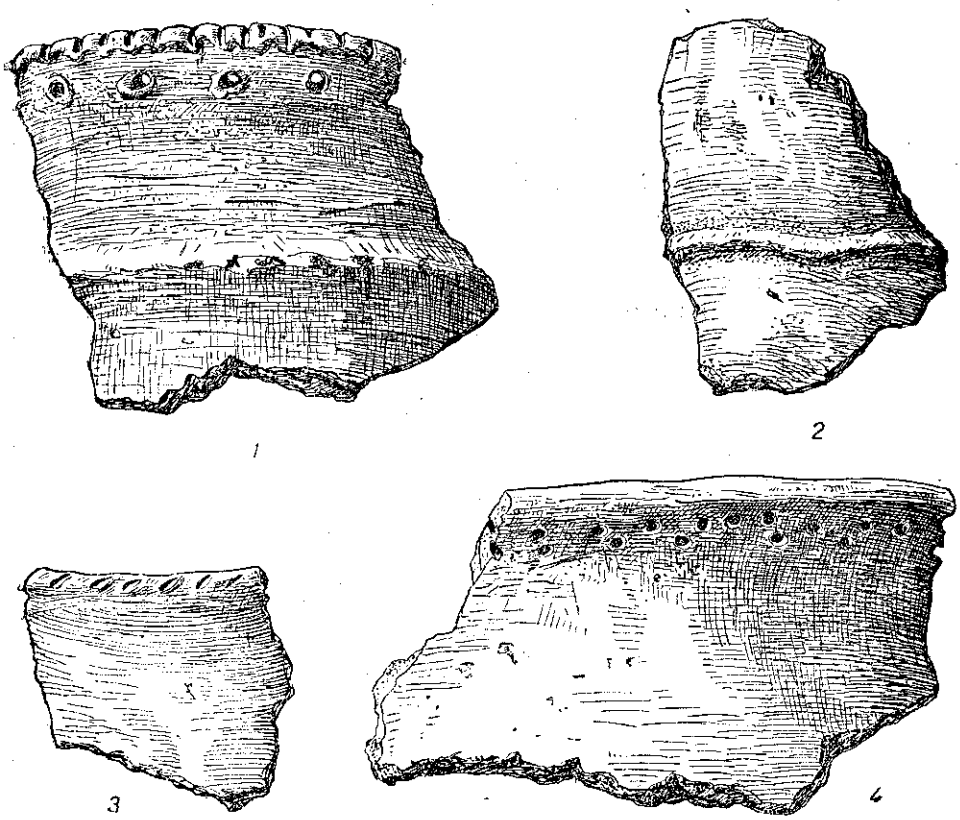

Рис. 6. Фрагменти простих посудин з розкопок зольника в II укріпленні Чорноліського городища (1/3 н. в.).

цевої штриховки немає. Лощена кераміка виготовлялась із старанніш промішаної глини без домішок; лощення середньої якості, тому поверхні взагалі тьмяні.

Горщики мають вигляд високих банок з більш-менш сильно опуклим корпусом, ясно вираженим горлом і відігнутими вінцями (табл. III, *1*, *2*, *4—7*). Є посудини без прикрас, але у верхній частині (не нижче плічка) вони часто прикрашені наскрізними проколами, валиком, пальцьовими вдавленнями, нарізками та соскоподібними виступами.

Проколами прикрашалися краї посудин. Вони наносилися завжди зсередини або чітко в один прямий ряд (табл. IV, *1*; рис. 6, *1*), або з характерною недбалістю нерівними тичка́ми (рис. 6, *4*). Край вінець звичайно гладкий, витончений; як виняток, деякі мають край, прикрашений прямими нарізками (рис. 6, *3*). Валик скрізь розміщений тільки на плічку посудини. В перетині він буває трикутний і овальний та прикрашений вдавленнями пальців, зрідка — косими нарізками (табл. IV, *4*); інколи валик буває гладким (рис. 6, *2*). Вдавлення пальцями по валику розташовуються рідко ніби чоткоподібно (табл. IV, *1*, *7*), вдавлення неглибокі, є й з частими вдавленнями, в окремих випадках безсистемно, іноді різкими мазками (табл. IV, *9*). Трапляються уламки з валиком, кінці

якого заходять навскіс (табл. IV, *2*) або волютоподібно загинаються донизу. Іноді по плічку на місці валика йде один ряд вдавлень пальцями (табл. IV, *3*). Одна посудина була прикрашена по плічку трикутниками, що нанесені дрібними вдавленнями пальців (табл. III, *6*). Сосковидні наліпи бувають одиночні або парні (поруч), розташовуючись на плічках з чотирьох боків (табл. IV, *5*, *6*).

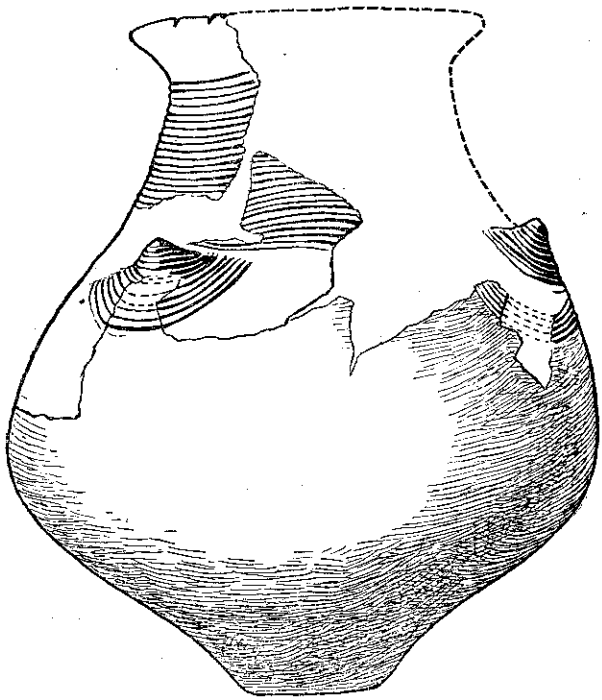

Рис. 7. Посудина з розкопок зольника в II укріпленні Чорноліського городища.

В обробці нижньої частини посудин не можна відзначити нічого своєрідного — денце звичайне, плоске і зовні нічим не виділене або злегка обжате пальцями, опуклість стінок біля дна незначна.

Уламки мисок нечисленні. Серед них переважають глибокі (табл. III, *8*, *9*). Край завжди увігнутий всередину, прямий або злегка витончений; денце плоске і зовні нічим не позначене. Поряд з неприкрашеними мисками трапляються миски з проколами по краю та з дрібною ледве помітною скісною або вертикальною жолобчастою гофрировкою.

Великі біконічні посудини представлені одним реставрованим екземпляром і незначною кількістю уламків від інших посудин. Реставрована посудина (рис. 7) має конічну нижню частину, мале денце, високі опуклі плічка, які переходять у високе струнке горло з сильно відігнутими вінцями. Горло прикрашене широкою смугою жолобчастого орнаменту, під яким розміщені чотири великі сосковидні наліпи загостреними кінцями догори, концентрично оброблені такими ж жолобками. Посудина має рівне чорне офарблення і місцями залощена майже до блиску. При значних розмірах (висота 0,57 *м*) і старанності обробки посудина має досить красивий вигляд. На уламку від подібної ж посудини, але жовтого кольору, з сосковидним наліпом з подібними та концентричними жолобками, нанесено різні лінійні візерунки; є уламки з великим зубчастим штампом (табл. V, *12*).

Уламків невеликих посудин з кулястим корпусом і високим горлом, найімовірніше кубків (табл. III, *3*), знайдено небагато. Ці посудини були тонкостінні, добре залощені і мали рожевий, сірий або чорний колір. Орнамент на них наносився зубчастим чеканом (табл. V, *7*), який нагадує відтиск крученою вірьовочкою, нарізаний тонким вістрям (табл. V, *11, 15, 16*) і торцем палички (табл. V, *9, 14*). Ці орнаменти у вигляді прямих ліній, зигзагів і трикутників наносились на шийці та по плічках. Є уламок подібної посудини грубої виробки з стрічковою ручкою, прикрашений нігтьовим орнаментом (табл. IV, *8*). Крім того, є кілька уламків стрічкових ручок від якихось інших (черпачків?) посудин.

Уламки мініатюрних посудин обчислюються кількома екземплярами. Всі вони грубої виробки з шорсткою нерівною поверхнею, випал посередній. На підставі уламків можна реконструювати форми щести посудин: прямостінної баночки, що розширюється доверху (табл. III, *10*), трьох горщиків (табл. III, *11—13*), баночки асиметричної форми і мисочки з слабо увігнутим краєм (табл. III, *14*).

Є кілька окремих керамічних виробів. Один являє собою широку воронку з двома отворами біля краю. Інтересним є виріб, що схожий на посудинку човникоподібної форми з обламаним кінцем. Пряслиць не трапилось, якщо не рахувати уламків великого глиняного коліщатка. У глиняної фігурки тварини обламані всі кінцівки і голова, чим вона майже обезформлена. Окрему групу становлять такі маленькі вироби, як глиняний стовпчик, схожий на бусину, два маленьких конуси, подібні до конічних трипільських „печаток" (табл. V, *5*), та глиняні круглі таблетки.

Серед кістяних виробів найбільше виявилось так званих тупиків, зроблених з щелепи бика або коня. Крім них є одне вістря (табл. V, *2*), одне лощило із скола трубчастої кістки (табл. V, *1*) і трубчаста кістка з навкіс до блиску затертим кінцем (табл. V, *3*).

Точильні камені маленьких розмірів, неправильної форми, із затертими гранями та протертими жолобками від точіння наконечників стріл або інших вузьких металевих виробів.

Всі кремінні осколки, знайдені в розкопі, не мають певної форми; інтересний лише уламок кремінного вкладиша для серпа (табл. V, *4*), старанно зробленого з рожевого кременя, із сильно зношеним і залощеним від вживання увігнутим лезом.

Розкопки курганів

В курганному могильнику розкопано п'ять невеликого розміру насипів: кургани № 12, 27, 29, 34 і 152.

Курган № 12. Насип овальний, витягнутий по великій осі з заходу на схід, більший діаметр 10 *м*, менший 7 *м*, висота 0,3 *м*. Досліджений розкопом 4 × 6 *м*. На глибині 1,25 *м* нижче вершини — могильна пляма витягнута по довжині з півночі на південь, довжиною близько 1,6 *м*, ширина точно не встановлена, дно могили на 1,7 *м* нижче вершини. Поховання дорослої людини, порушене скарбошукачами. На місці залишились лише стегнові кістки, які свідчать, що похований був простягнутий на спині, головою на північний захід. У купі перемішаних кісток знайдено бронзовий наконечник стріли. Другий такий же наконечник знайдено в завалі трохи вище дна могили. У насипу кургана траплялись дрібні уламки червоних грецьких амфор і ліпних скіфських посудин, дрібні кістки бика та вуглики.

Один наконечник тригранний, другий — трилопатевий з вузькими лопатями (рис. 9, *1*); втулки не виступають.

Курган № 27. Діаметр 8 *м*, висота 0,4 *м*. Розкопаний квадратами 6 × 6 *м*. В насипу трапився один фрагмент скіфського горщика і кістка тварини без епіфіза (бика?).

Поховання 1 (основне). На глибині 1,1 *м* нижче вершини виявлено могильну яму, орієнтовану з північного заходу на південний схід; довжина 2 *м*, ширина 0,7—0,8 *м*, кути закруглені. Зверху в могилу краєм врізується яма скарбошукачів, діаметр якої 2 *м*. Дно могили на 1,6 *м* нижче вершини кургана. Поховання дорослої людини зовсім зіпсоване ямою скарбошукачів. У північно-західному кінці могили на 0,2 *м* вище її дна — верхній камінь від ручної зернотерки (рис. 8, *2*) з дрібнозернистого пісковика; довжина зернотерки 0,2 *м*, ширина 0,1 *м*.

Поховання 2. За 3 *м* від центра кургана, під його східною полою, на глибині 0,95 *м* нижче поверхні схилу (1,25 *м* нижче вершини) відкрито поховання людини похилого віку, можливо чоловіче. Похований лежав головою на північ, у сильно скорченому стані, на правому боці. Права рука під колінами, ліве плече розчавлене вагою землі, ліва рука лежала вздовж тулуба. Біля похованого нічого не виявлено.

Розкоп між *курганами № 27* і *28*. Для дослідження простору між густо розташованими насипами курганів закладено розкоп між курганами № 27 і 28 площею 7 (з півночі на південь) на 6 (з заходу на схід) метрів. Розкоп доведений до глибини 0,8 *м* (до переходу в материк). Відкрито три поховання.

Поховання 1. В північному краю розкопу, біля підошви кургана № 28 на глибині 0,6 *м* нижче поверхні відкрито поховання дорослої людини, очевидно чоловіче, сильно порушене корінням дерев. Кістяк орієнтований головою на південний захід, простягнутий на спині. На місці знайдено череп, частину хребта, кістки ніг; інші кістки (з тих, що збереглися) були розкидані. За головою похованого на площі 2,5 $м^2$ лежала розбита грецька амфора IV ст. до н. е. і нижня частина скіфського горщика з обламаним верхом (рис. 8, *1*), перетвореного таким способом у миску (перелом зроблено по лінії шва ліпної стрічки).

Поховання 2. В північно-східному кутку розкопу на тій же глибині відкрито дитяче поховання. Кістяк лежав на спині, простягнутий, головою на захід. По боках черепа — 2 сережки з тонкого бронзового дроту; на одній встановлено синю глазчату бусину (рис. 9, *2*). Біля шиї знайдено різні бусини від намиста — 2 жовтих рубчастих скляних (рис. 9, *5*), 10 синіх, 4 жовтих і 4 блакитних скляних маленьких (рис. 9, *6*).

Поховання 3. За 1 *м* на південь від дитячого поховання розрізнені залишки поховання дорослої людини без речей.

Курган № 29. Висота 0,6 *м*, діаметр 11 *м*. Досліджений на площі 50 $м^2$. В насипу знайдено ребро і зуб коня.

Поховання 2 (основне). На глибині 1,35 *м* нижче вершини, в центрі кургана виявлена могильна яма з округлими кутами, орієнтована по довжині з північного сходу на південний захід; довжина 2 *м*, ширина 0,75 *м*, дно могили на глибині 2,1 *м* нижче вершини. До південно-східного кінця могили зверху спускалась яма скарбошукачів, діаметр якої дорівнював 4 *м*, дно на глибині 1,8 *м* нижче вершини. На дні могили знайдено залишки пограбованого жіночого поховання. Судячи із загального поховання перерітих кісток (уламків черепа, кісток рук, ніг), похованого було орієнтовано головою на південний захід. При цьому знайдено синю бусину з білими глазками (рис. 9, *3*) і дрібні уламки залізного предмета.

За 2,75 *м* на південний захід від могили, на поверхні похованого грунту лежала передня частина молодого коня (обидві ноги) від лопаток до копит, 6 кінських зубів і 3 ребрини. Кістки ніг лежали паралельно могильній ямі (лопатками на південний захід).

Поховання 1. Під північно-західною полою кургана, за 3,5 *м* від основного поховання, було впускне поховання. Кістяк жінки лежав на глибині 0,5 *м* нижче поверхні (на 0,8 *м* нижче вершини), на спині,

трохи зігнутий в лівий бік, головою на північний схід, голова повернута вліво, рука підвернута під спину, права рука витягнута і лежить кистю на тазових кістках. Біля тім'я лежала одна пронизь з шаруватої білої та коричневої скляної пасти, яка щодо форми та структури наслідує звичайні веретеноподібні пронизі з агату (рис. 9, *4*).

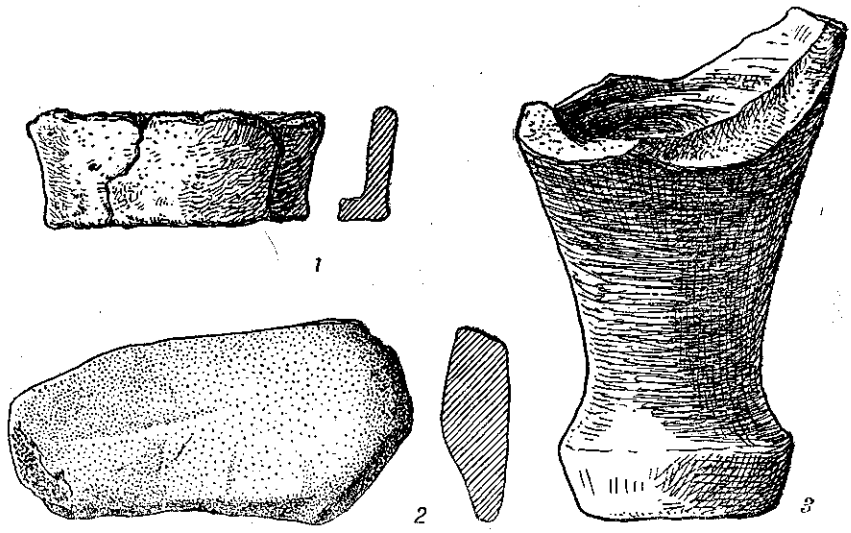

Рис. 8. Речі з розкопок курганів у Чорному лісі: *1* — нижня частина скіфського горщика (поховання 1 між курганами № 27 і 28); *2* — пісковикова зернотерка (курган № 27, поховання 1); *3* — ніжка грецької амфори (*1*, *2* — 1/3, *3* — 2/3 н. в.).

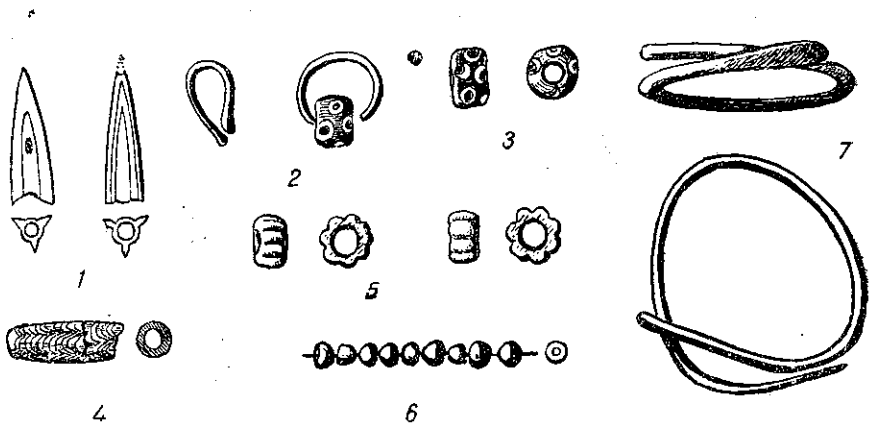

Рис. 9. Речі з розкопок курганів у Чорному лісі: *1* — бронзові наконечники стріл (курган № 12); *2, 5, 6* — сережки і намисто (поховання 2 між курганами № 27 і 28); *3* — намистина (курган № 29, поховання 2); *4* — намистина (курган № 29, поховання 1); *7* — бронзовий браслет (курган № 34, поховання 1); (2/3 н. в.).

Курган № 34. Діаметр 10 *м*, висота 0,25 *м*. Стоїть на схилі підошви великого кургана № 35. Розкоп 6×6 *м*. В насипу траплялися дрібні уламки грецьких амфор і скіфських ліпних посудин.

Поховання 2 (*основне*). Під центром кургана — могильна яма, дно якої 1,5 *м* нижче вершини. Як могильна яма, так і кістяк похованої в ній дорослої людини зовсім зіпсовані скарбошукачами.

Поховання 1. За 1,5 *м* від центра кургана, на південь, на глибині 0,7 *м* нижче поверхні — дитяче поховання. Всі кістки, крім голови,

зотліли. Кістяк лежав на спині, головою на захід. Під черепом біля шиї знайдено 5 бусин з жовтої пасти, неправильно округленої форми. За 0,17 *м* на схід від голови, очевидно на місці правої руки, лежав браслет з круглого в розрізі бронзового дроту з кінцями, що далеко заходять один за одний; один з кінців сплощений (рис. 9, *7*).

Курган № 152. Діаметр 10 *м*, висота 0,4 *м*. Розкоп 7 × 7 *м*. В насипу траплялися дрібні кістки тварин, уламки скіфських посудин та грецьких амфор.

Поховання. Під центром на глибині 1,2 *м* виявлена могильна яма довжиною 2 *м*, шириною 1 *м*, дно могили на глибині 1,6 *м* нижче вершини; могильна яма орієнтована по довжині із сходу на захід. Контури могильної ями попсовані ямою скарбошукачів. На дні могили порушений кістяк дорослої людини, від якого на місці залишились кістки лівої ноги та гомілкова кістка правої. Судячи з цього, похований лежав простягнуто на спині, головою на захід.

На рівному місці на захід від кургана № 152 прокладена траншея із сходу на захід довжиною 7,5 *м*, шириною 3,5 *м*; розкопки її доведені до материка (на глибині 0,8 *м*). Досліджено простір між курганами. В західному кінці на глибині 0,7 *м* нижче поверхні відкрито майже зовсім зотлілий кістяк дорослої людини, що лежав головою на захід, простягнутий на спині. Супровідних речей не було. Поза похованням, в траншеї на глибині 0,75 *м* знайдено ніжку грецької елліністичної амфори (рис. 8, *3*).

Таким чином, попередньо були обстежені перше і друге укріплення Чорноліського городища і територіально зв'язаний з ним курганний могильник.

Кількість предметів матеріальної культури, знайдених при розкопках в першому укріпленні, незначна і вони сильно фрагментовані. Проте відносно загального визначення часу поселення на ньому не може бути сумнівів.

Співіснування посудин банкових форм з округлими товстими вінцями і гребінцевої штриховки дозволяють зв'язувати це городище з пам'ятками епохи пізньої бронзи в степовій смузі. Посудини ж з опуклим корпусом і звуженим горлом, що мають відігнуті назовні вінця, зближують культурний шар першого укріплення з пам'ятками ранньозалізної епохи. Характерний валиковий орнамент то з ямками, то гладкий, розміщуваний близько до краю посудини. Більш типовий для кінця бронзової доби випадок, коли валик розміщений значно нижче краю посудини, як це, наприклад, відомо для Білозерського поселення [1], для поселення біля с. Сабатинівка. Разом з тим за останній час стали відомими поселення кінця бронзової доби, на яких кераміка має валик і під вінцями. Місцевий відтінок культурного шару в першому укріпленні надає також поширення орнаментації скісною та прямою насічкою по краю вінець. Зв'язок з пам'ятками білогрудівського типу виявляється в наявності посудин з гладким валиком.

На підставі перелічених особливостей кераміки, з одного боку, властивих ще бронзовій і, з другого — вже ранній залізній добі, можна зробити висновок, що дане поселення належить до перехідного часу від бронзи до заліза.

У зв'язку з цим інтересно згадати знахідку пронизі із звернутого бронзового листа, тип яких добре відомий по Зелевкинському скарбу бронзових виробів VII ст. до н. е. (в ньому вони більш масивні) [2].

---

[1] О. А. Кривцова-Гракова, Поселение бронзового века на Белозерском лимане, КСИИМК, XXII, стор. 81.

[2] П. М. Третьяков, Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмину, АП, т. I, К. 1949, стор. 233.

У похованні в східній частині кургана № 41, біля Гуляйгорода, разом з бронзовою булавкою ромбічної форми й конусом з бронзового листа були знайдені подібні ж пронизі із звернутих листочків бронзи [1]. Булавка з цього поховання має однакову схему з булавкою з Бородинського скарбу [2] і з поховання бронзової доби в Комаровському курганному могильнику [3], чим згадане поховання з Гуляйгорода датується досить пізньою бронзовою добою. Очевидно, що це поховання може бути поставлене щодо часу в зв'язок з поселенням у першому укріпленні. Подібні пронизі характерні для порівнюючи більшого історичного відрізку часу і не можуть мати значення як надійний датуючий матеріал.

В усякому разі керамічний комплекс з першого укріплення має більш архаїчні риси, ніж той, який було виявлено при розкопках зольників в другому укріпленні, а також, очевидно, і пам'яток білогрудівського типу.

Склад речових знахідок, добутих при розкопках зольника в другому укріпленні, одноманітний, але в цілому досить типовий для самої ранньої залізної доби в Подніпров'ї. Увесь він належить до єдиного культурного комплексу, в якому не помітно ніяких випадкових домішок. Проте не помічено ніяких ознак, які вказували б на різницю в матеріальній культурі для різних горизонтів зольника.

Керамічний комплекс з другого укріплення Чорноліського городища не знаходить собі прямих паралелей навіть у найбільш старих скіфських курганах, датованих кінцем VII ст. до н. е.

Аналогічний до нього матеріал знайдено в залевкинському городищі на Тясмині, кераміка з якого стратиграфічно зв'язана із згаданим скарбом кінця VIII — першої половини VII ст. до н. е., зберігається в Київському історичному музеї. Є. Ф. Покровська, яка вивчала залевкинський комплекс, встановила, що його кераміка не має ніяких відмінностей від кераміки зольників другого укріплення, а це дозволяє датувати їх саме цим часом. Залевкинський же скарб, очевидно, датується за зв'язком його форм з Кам'яномістським могильником киммерійсько-скіфського часу в Кабарді та найбільш раннім похованням висоцької культури, початок якої відносять до кінця VIII ст. до н. е.

У зольниках Чорноліського городища є вже всі основні елементи, якими характеризується в Подніпров'ї скіфська землеробська культура раннього часу. Тут є й горщики з валиковими наліпами, миски з увігнутим краєм, орнаментація наколами, кулясті посудини і такі ж черпаки. Тільки все це дуже архаїчне, що підкреслюється розміщенням валика на звичайних посудинах виключно лише на плічках, важкістю форм мисок, наявністю зубчастого карбування на кубках з кулястим корпусом, недостатньою виробленістю форм черпаків.

Вся сума цих ознак веде нас не стільки до матеріальної культури поселення в першому укріпленні, скільки до білогрудівського культурного етапу. Близькість ця виявляється у рівні техніки керамічного виробництва, в розміщенні валика на плечиках посудин, в наявності і там і тут майже однакового зубчастого карбування, великої кількості мініатюрних посудинок, однакових глиняних кружечків, кремінних вкладишів для серпів (на Чорноліському городищі одиничних). Фігурки тварин, відомі з поселень скіфської і більш пізніх епох, ведуть нас також до Білогрудівки.

Історичне значення зольників Чорноліського городища визначається тим, що вони, будучи великим археологічним об'єктом, належать до

---

[1] А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. I, СПБ 1887, стор. 102, табл. VIII, *14*, *16*, табл. IX, *7*, *8*, *15*.

[2] О. А. Кривцова-Гракова, Бородинский клад, М. 1949.

[3] L. Kozlowsky, Zarys pradziejów Polski Południowo-Wschodniej, табл. XIII, 18.

самого кінцевого етапу розвитку доскіфської землеробсько-скотарської культури дніпровського Правобережжя, зв'язаного вже з скіфською культурою того цілком закінченого вигляду, який нам відомий для неї з межі VII—VI ст.ст. до н. е.

Своєрідність речових залишків, якими характеризуються зольники Чорноліського городища, дозволяє виділити в історії і історії культури древніх племен дніпровського Правобережжя чорноліський, передскіфський, етап і попередньо датувати його кінцем IX — початком VII ст. до н. е.

Розкопки курганів вияснили, що величезний могильник Чорноліського городища був пограбований ще в глибокій древності. Всі відкриті могили на підставі знахідок тригранних втульчастих наконечників стріл, бусин, грецьких амфор можуть датуватися кінцем V—IV ст.ст. до н. е. Могила із скорченим кістяком в полі кургана № 27 не супроводжувалась речами, в зв'язку з чим про її час, крім визначення архаїчності похоронного обряду, не можна сказати нічого певного. Дві траншеї, закладені на схід від цього кургана з метою відшукати подібні ж поховання, не дали позитивних наслідків.

В курганах знайдено кілька дитячих поховань, що заперечують поширений погляд про їх відсутність у скіфських могильниках. В дореволюційний час при розкопках курганів дитячі могили, як мало помітні, очевидно, прокопувались землекопами. Виявлення впускних могил, не супроводжуваних майже ніякими речами, свідчить про глибину економічного розшарування всередині скіфських племен. У методичному відношенні нам здається досить важливим встановлення факту, що у скіфських курганних могильниках поховання перебувають не тільки в насипах, а й між ними, де, можливо, ховались бідніші представники суспільства. Зовсім очевидно, що при розкопках курганів на подібних могильниках необхідно досліджувати не тільки кургани, а й весь простір між ними, хоча б і шляхом закладки густої сіті траншей.

Проведені роботи свідчать, що Чорноліське городище являє собою дуже складний і далеко не одночасний археологічний комплекс. Він потребує зокрема дальшого поглибленого розвідкового дослідження, бо залишилося не виясненим питання про могильники, синхронні поселенням в першому і другому укріпленнях, не виявлено досі місця поселення, що відповідало б щодо часу основній масі розкопаних курганів.

На підставі тих матеріалів, які одержано при розкопках зольника в другому укріпленні, в цих зольниках можна бачити місця, куди складали золу та інші побутові відходи з жител. Очевидно, не на цих горбах, а лише поруч з ними треба буде шукати самі жилі споруди ранньоскіфського часу.

Висновок П. С. Погребняка і А. І. Зражевського, зроблений на підставі розрізів зольника в нашому розкопі, що на місці Чорноліського городища за доскіфських часів була степова ділянка, був перевірений у всіх ямах розкопів на курганах, в грунтових шурфах біля зовнішнього валу городища, на самому валу і цілком ствердився. П. С. Погребняк припускає, що за скіфських часів ліс на цій ділянці був ще поширений по ярах і, можливо, тільки почав виходити на плато. Ці спостереження не залишають сумнівів у тому, що ті, хто населяв Чорноліське городище, не були лісними жителями, як це можна було б припускати на підставі сучасного лісного ландшафту; ця поправка досить істотна для розуміння історичного процесу.

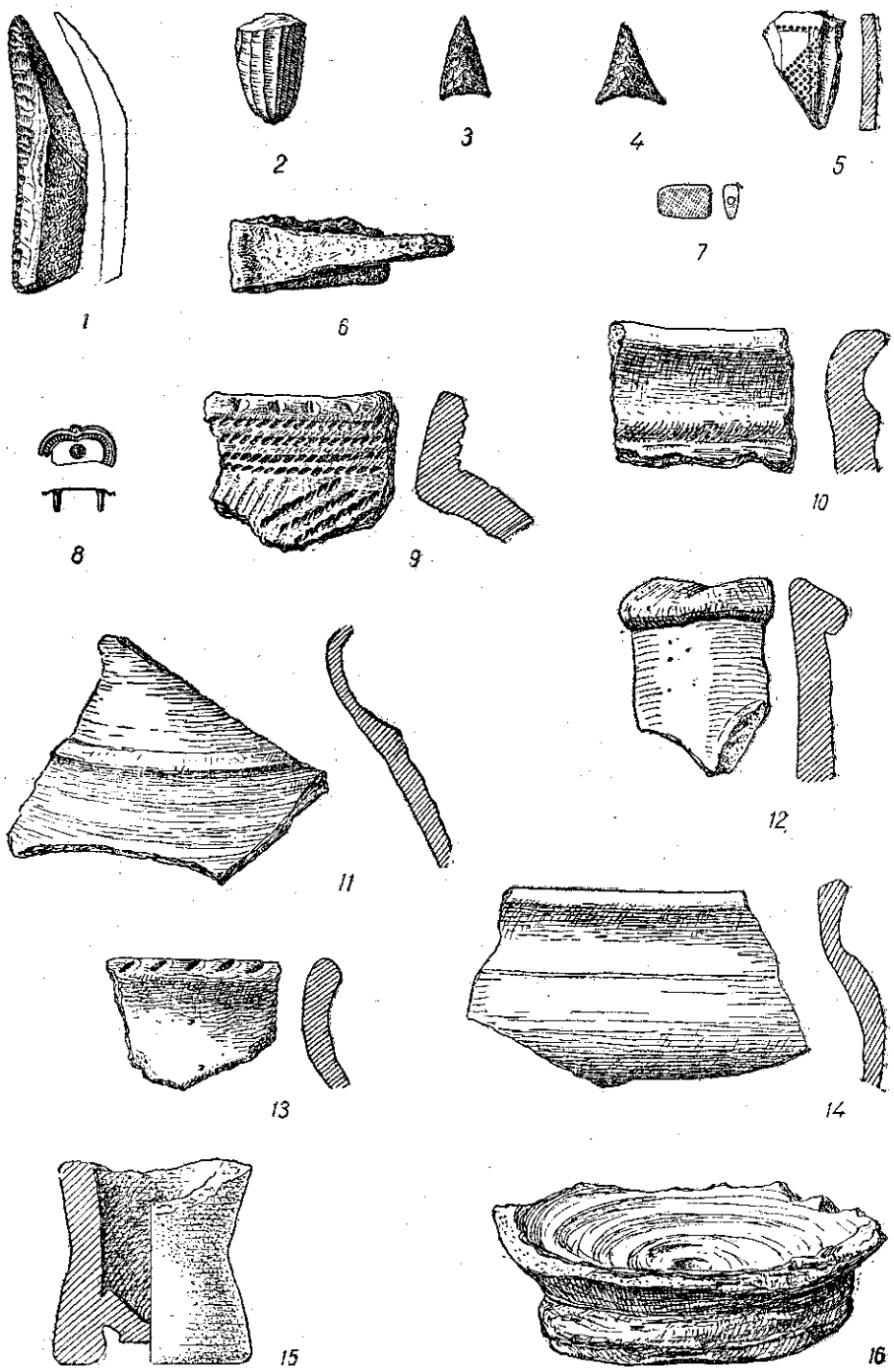

Табл. I. Речі, зібрані під час розвідок: *1, 8* — пункт 5; *2* — пункт 9; *3* — пункт 10; *4, 13* — пункт 25; *5, 11, 12, 14* — пункт 14; *6* — пункт 15; *7, 15* — пункт 6; *9* — пункт 3; *10* — пункт 29; *16* — пункт 4 (1/2 н. в.).

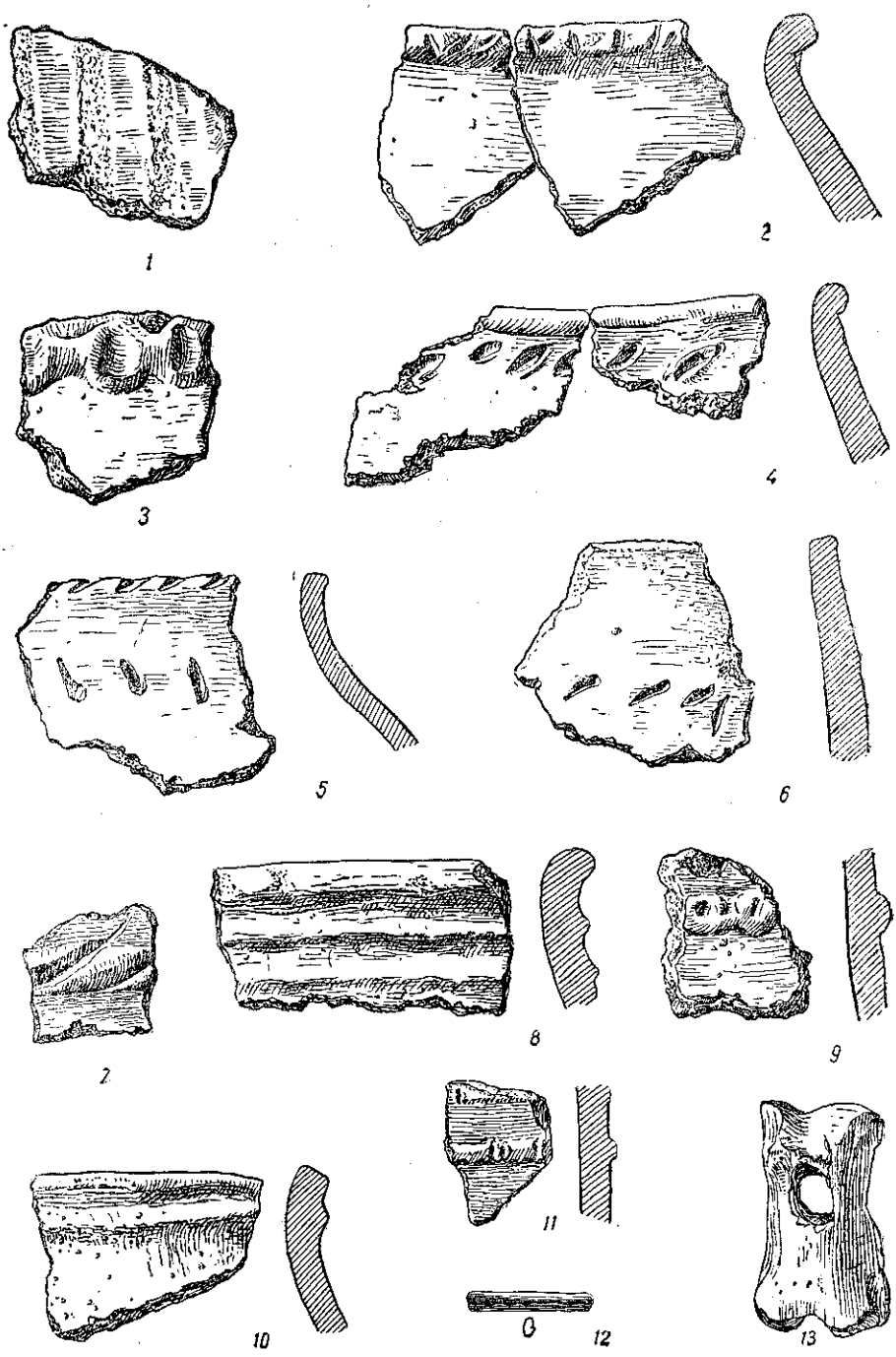

Табл. II. Речі з розкопок в I укріпленні Чорноліського городища: *1—11* — фрагменти кераміки; *12* — бронзова пронизь; *13* — фаланга корови з пробитою спинкою ($^1/_2$ н. в.).

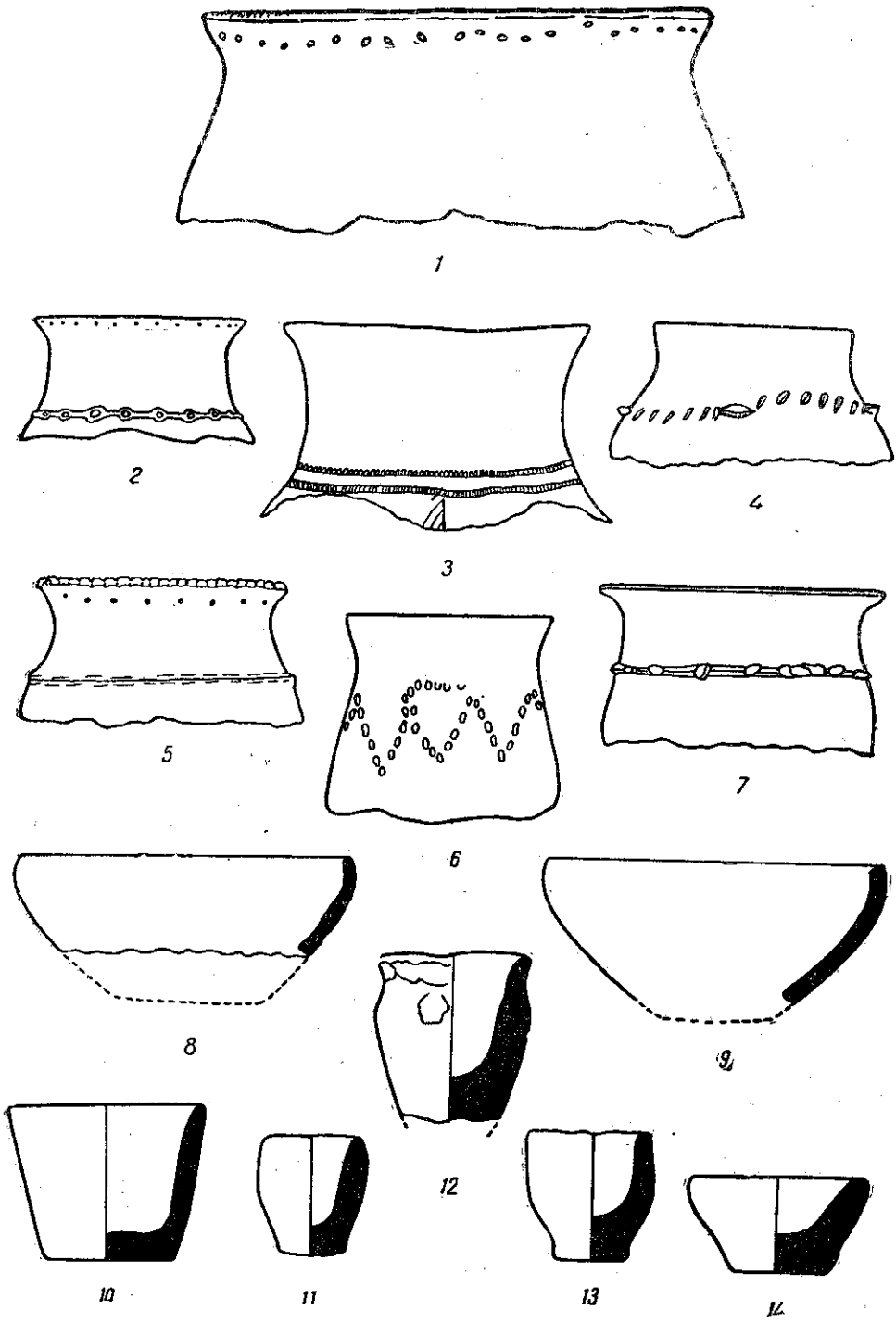

Табл. III. Реконструкція керамічних форм з розкопок зольника в II укріпленні Чорноліського городища (1/5 н. в., рис. 3 — 1/3 н. в.).

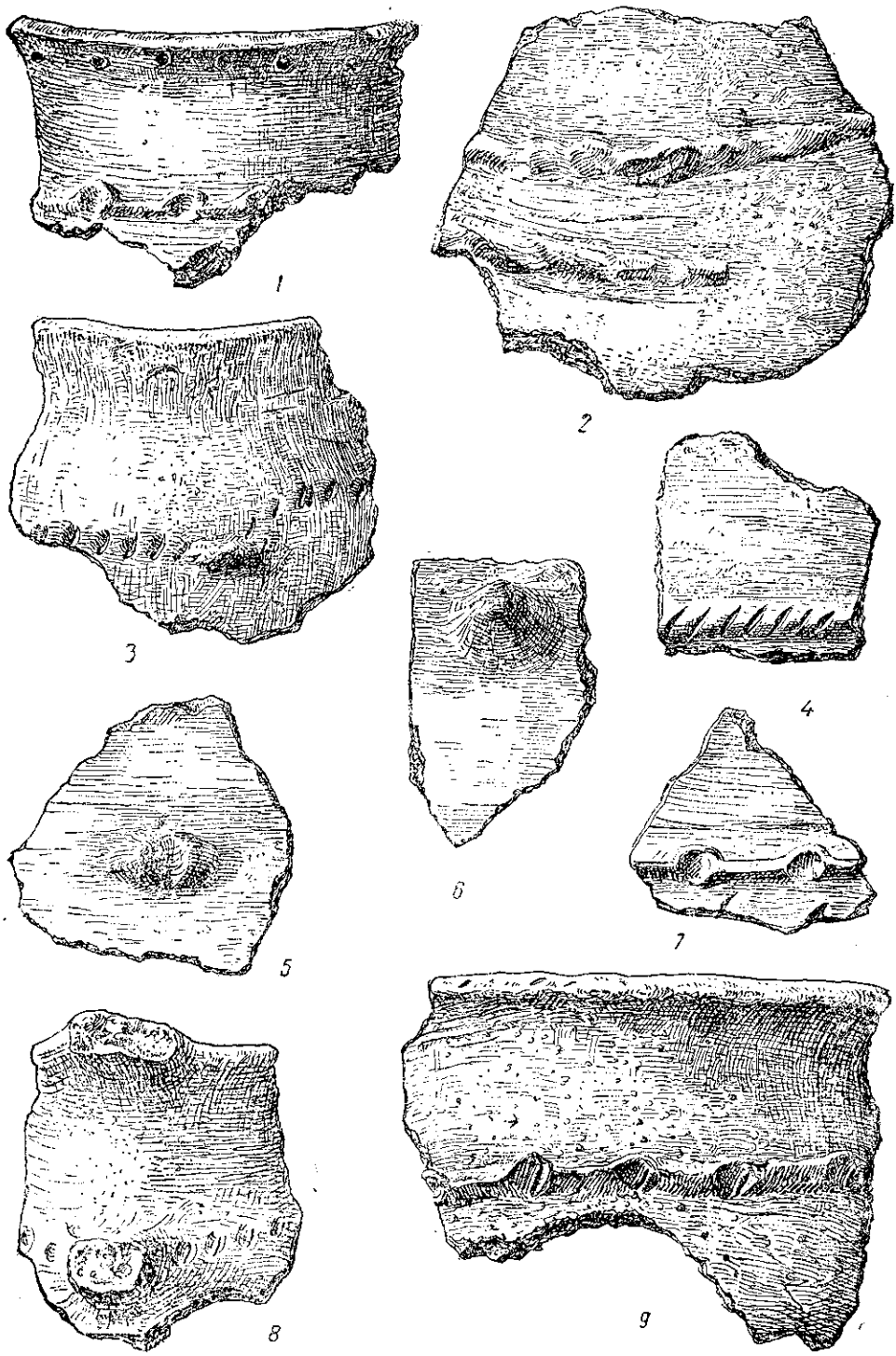

Табл. IV. Фрагменти простих посудин з розкопок зольника в II укріпленні Чорноліського городища.

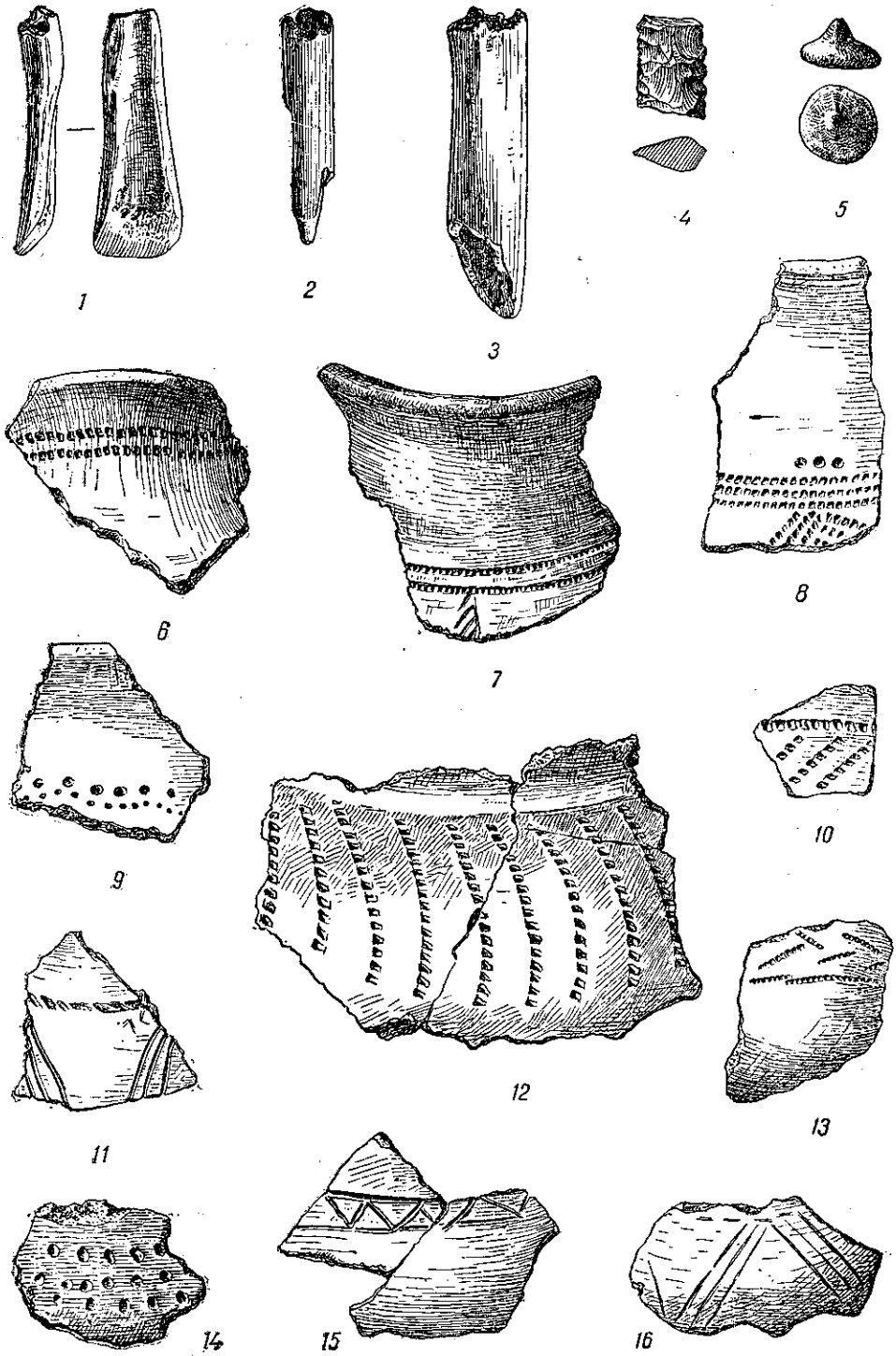

Табл. V. Речі з розкопок зольника в II укріпленні Чорноліського городища: *1—3* — кістяні вироби; *4* — уламок кремінного вкладиша; *5* — глиняна „печатка"; *6—16* — фрагменти лощеної кераміки (1/2 н. в.).

А. И. ТЕРЕНОЖКИН

РАЗВЕДКИ И РАСКОПКИ 1949 г. В СЕВЕРНОЙ ЧАСТИ КИРОВОГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

Скифская Правобережная экспедиция Института археологии АН УССР произвела разведки в северной части Кировоградской области, которыми была охвачена территория верховьев рек Ингул, Аджамка, Ингулец и Тясмин.

На этой территории, находящейся за пределами распространения трипольской культуры, обнаружено крайне незначительное количество памятников эпохи неолита и бронзы. Наиболее распространенную группу памятников составляют поселения культуры полей погребений черняховского типа, ныне незыблемо связываемые с антскими древнеславянскими племенами.

Крупнейший разновременный скифский памятник открыт в Черном лесу близ с. Богдановка в Знаменском районе, Кировоградской области. Он включает обширное городище с тройной системой оборонительных сооружений и курганный могильник, насчитывающий свыше 160 насыпей. При раскопках курганов установлено, что они разграблены, повидимому, еще в глубокой древности.

Значительными результатами увенчалось исследование зольников Чернолесского городища, которыми занята территория второго укрепления.

Раскопки дали довольно полный комплекс культурных остатков (в основном керамики), позволяющий выделить особый предскифский чернолесский этап в истории оседлых земледельческо-скотоводческих племен среднего Поднепровья. Предварительно он может быть датирован концом IX — первой половиной VII в. до н. э., что прямо соответствует времени „исторических“ киммерийцев и выдвижения кочевых скифских племен в северном Причерноморье.